

Dues notes d'epigrafia hebraica medieval

Jordi Casanovas

1. Un nou segell amb inscripció hebraica procedent de Tàrrega

Des de fa molts anys, han anat sortint a la llum en diferents publicacions —en unes per a tractar el tema dels segells en general, en altres per a estudiar una peça determinada— tot un seguit de referències a segells trobats en diversos punts de la península Ibèrica.

El primer treball que coneixem sobre segells jueus, amb una certa pretensió d'obra de conjunt, és el de Ferran de Sagarra,¹ en què presenta tres segells, una empremta que acompanya una carta dels jueus de Tàrrega als consellers de Barcelona, datada l'any 1458; una altra, amb inscripció hebrea, que el batlle d'Agramunt encara utilitzava l'any 1666, tot i ser medieval; i una darrera, també amb inscripció hebrea, que continuava essent utilitzada pel batlle d'Albà el 1846. Sagarra ja considerava que aquestes dues empremtes pertanyien a jueus que probablement foren batlles en el segle XIV.

De l'any 1887 ençà, diferents articles han tractat esporàdicament del tema dels segells fins que el 1956 F. Cantera i J. M. Millàs presentaren, dins l'obra *Las inscripciones hebraicas en España* (IHE), una sèrie de segells, tots ells ja publicats anteriorment per ells o per altres investigadors en diverses revistes, la majoria a *Sefarad*. Dins aquesta sèrie formada per vuit matrius i tres empremtes

1. F. de SAGARRA, *Sigillografia catalana (Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya)*, Barcelona, 1922, vol. 2 (text), p. 240-241 (Quinzena sèrie «Jueus i aljames de moros»), vol. 2, làmines L i CLXXXII.

manquen els publicats per Sagarra, així com una empremta que ja Cantera havia estudiat anteriorment.²

L'any 1987 va veure la llum l'obra de conjunt de Friedenberg,³ on a més dels onze segells estudiats a les IHE incorporava un segell per a marcar els àzims de l'Espluga de Francolí, el segell personal que es considera que pertanyé a Nahmànides, el de Yossef bar Yehudà, el de Yehoixua Constantini, el segell de l'aljama de Tàrrega ja publicat per Sagarra, així com tres anells amb inscripció, dos de Terol i un de Barcelona, que no caldria incloure en aquest grup, ja que no han de ser considerats com a segells.

Amb motiu de les celebracions de l'any 1992, en què es commemorà l'expulsió dels jueus espanyols, es publicaren simultàniament dos articles que tractaven del tema dels segells jueus. Un, d'E. Ochoa,⁴ centrat en l'àmbit navarrès i un altre, sortit de la ploma de Friedenberg,⁵ que pretén actualitzar el recull de 1987 amb les noves troballes, la majoria de les quals ja figuren a l'article d'Esperanza Ochoa. En aquest darrer treball es fa un recull d'un total d'onze empremtes, de les quals tres corresponen a aljames i vuit a particulars. L'article de Friedenberg està estructurat en tres grups, un amb les empremtes dels arxius de Navarra que ja apareixen a l'article d'E. Ochoa, una empremta de l'Arxiu de la Corona d'Aragó ja publicada per R. Conde⁶ i un segell de Judas Leví de procedència desconeguda. Un segon grup inclou tres referències a segells en les fonts literàries, una de les quals, com hem dit, ja havia estat estudiada i publicada. Finalment un darrer apartat presenta una relació de segells publicats per F. Menéndez Pidal i E. Gómez Pérez,⁷ alguns dels quals ja figuraven en el catàleg de Friedenberg de 1987 i fins i tot havien estat publicats anteriorment.

2. F. CANTERA, «Sellos hispanohebreos», *Sefarad*, 13 (1953), p. 105. Es tracta del segell de Yuçef Pimientiella que penja d'un document de 1279 i que FRIEDENBERG (1992) presentarà com a novetat més endavant.

3. D. M. FRIEDENBERG, *Medieval Jewish seals from Europe*, Detroit, Wayne State University Press, 1987.

4. E. OCHOA DE OLZA EGUIRAUN, «Aproximación al estudio de los sellos de las minorías socio-religiosas navarras en los siglos XIV y XV», en *Segundo Congreso General de Historia de Navarra*, vol. 2: *Conferencias y comunicaciones sobre prehistoria, historia antigua e historia medieval*, Pamplona, 1992, p. 449-454.

5. D. M. FRIEDENBERG, «A bonanza of Spanish Jewish pre-expulsion seals», *Jewish Art*, 18 (1992), p. 100-108.

6. R. CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Un nuevo sello hispanohebreo», *Saitabi*, 33 (1983), p. 19-24.

7. MENÉNDEZ PIDAL i E. GÓMEZ PÉREZ, *Matrices de sellos españoles (siglos XII al XVI)*, Madrid, 1987.

La publicació més recent sobre segells jueus hispànics és la d'A. Blasco⁸ on, a més de recollir la referència bibliogràfica dels treballs publicats anteriorment, presenta una notícia sobre un nou segell del qual, malauradament, només se'n conserva la descripció. Del seu propietari, el jueu Momet Alfavell, se sap que era un financer procedent de Tortosa que va viure a Saragossa entre 1383 i 1404/1405, i hi va morir. La importància d'aquest treball rau en el fet que, gràcies a la recerca documental realitzada, ens presenta, tot i que no puguem disposar del segell original, un personatge conegut, la qual cosa és ben poc freqüent.

Els materials que tenim a la nostra disposició es reparteixen en tres grups: *a)* segells de comunitats, numèricament poc representatius, *b)* segells de particulars, els més nombrosos i *c)* segells per a garantir la puresa ritual d'alguns aliments. D'aquests darrers segells, només en conservem dos exemplars, procedents de les comarques tarragonines.

El segell s'utilitza per a validar un document a fi d'assegurar-ne l'autenticitat o, com ja hem vist, per a garantir la puresa d'un aliment. Aquest fet confereix prestigi al propietari. En la seva major part, els segells tenen a la part posterior una anella que permet una doble funció: d'una banda permet de portar-lo penjat i de l'altra serveix per a fer pressió en el moment d'utilitzar-lo. En algun cas, com en el segell de l'Espluga de Francolí, porta un apèndix més llarg per a facilitar-ne l'ús.

Els segells poden arribar fins a nosaltres de tres maneres: se'n pot conservar la matriu, o bé l'empremta, aïllada o penjant encara del document corresponent, o bé solament una descripció, més o menys acurada, en aquells casos en els quals la matriu ha desaparegut i no se'n conserva cap empremta. De les trenta-vuit referències que hem comptabilitzat,⁹ catorze són matrius, vint-i-dues són empremtes, i només conservem dues descripcions o referències de segells actualment perduts.

En la majoria dels casos les matrius són de bronze (9), algunes de coure (3) i només unes poques són de ferro (1) o d'or (1). Pel que fa a les empremtes, són, quan ens ha estat possible de comprovar-ho, sobre cera vermella i en algun cas sobre cera verda (núm. 32 i 38).

Pel que fa a les dimensions, els més petits mesuren 15-16 mm de diàmetre

8. A. BLASCO, «El sello del judío Momet Alfavell y la personalidad de su titular (s. XIV)», en *Actas del Primer Coloquio de Sigilografía (Madrid, 2 al 4 de abril de 1987)*, Madrid, 1990, p. 287-298.

9. Al catàleg del segells medievals de França de Brigitte BEDOS, «Les sceaux», en *Art et archéologie des Juifs en France médiévale*, Toulouse 1980, p. 207-228 (el catàleg ocupa les p. 218-226), s'inclou amb el número 2, 2, 3/8 un segell d'un tal Isaac Yehuda bar Yehuda Lobil que l'autora suposa que pertany a un membre d'una família jueva de Barcelona (nota 34).

i els més grans 35-37 mm. Són freqüents les mides intermèdies, entre 22 i 33 mm de diàmetre.

Tot i els limitats exemples de què disposem, hi ha una notable varietat d'emblemes representats, la relació dels quals amb el nom del propietari o amb la funció o l'ofici que realitzava no resulta gens clara, llevat d'alguns casos molt específics. Aquests emblemes semblen respondre a un desig d'il·lustrar el nom o algun aspecte particular, com ara l'ofici, relacionat amb el seu portador/titular. Així semblen creure-ho B. Bedos¹⁰ i Z. Avneri.

E. Ochoa, en canvi, considera, tractant dels segells navarresos, que no hi ha cap exemple d'emblema d'un segell que faci referència a l'ofici del titular, cosa que sí que passa en el cas dels segells musulmans.¹¹

Són freqüents els castells amb tres torres (núm. 6, 4, 28 i 22) o el que semblen torres aïllades (núm. 27 i 37). Tant els uns com els altres es combinen, en alguns casos, amb flors de lliri (núm. 8, 10 i 34). Hi ha també nombroses representacions d'animals, alguns no identificats (núm. 31): un brau (núm. 26), lleons (núm. 25, 35 i 36) un moltó o un quadrúpede amb banyes (núm. 9), ocells i estels (núm. 3 i 13), i elements vegetals (núm. 19). Entre aquests darrers trobem: arbres (núm. 7, 17, 29 i 32), ceps amb pàmpol i raïms (núm. 11), flors de lliri (núm. 1, 2, 5, 15 i 30) o faves (núm. 38). Entre els objectes, només hem pogut constatar un parell de calderons. Alguns d'aquests segells porten escut, però no es distingeix l'emblema (núm. 23 i 24).

La llengua utilitzada és generalment l'hebreu (28). N'hi ha tres de bilingües, que combinen una part de text en hebreu i una part en caràcters llatins, i només tres en caràcters llatins exclusivament. Tanmateix, també podem trobar segells que porten una inscripció en hebreu, però són propietat d'un personatge que no és jueu. És el cas del segell d'un escuder de nom Fernando González (1407), que els investigadors intenten explicar dient (Ochoa) que ell és només l'usuari o que es tracta (Friedenberg) d'un convers que ha pres un nom nou però conserva el seu segell. Per a Bedos la utilització de l'hebreu es realitza en contractes o pactes entre jueus, mentre que el llatí o la llengua vernacle es fa servir en la relació amb cristians.¹²

A França, els segells en hebreu corresponen a jueus alsacians o d'origen espanyol, tot i que com hem pogut veure no tots els segells en hebreu corresponen a jueus.

10. B. BEDOS, *cit. supra*, p. 214-216.

11. E. OCHOA, *cit. supra*, p. 451.

12. B. BEDOS, *cit. supra*, p. 214: «En tout état de cause, nous sommes en droit d'affirmer que la fréquence du sceau bilingue est spécifiquement française, en comparaison des sceaux espagnols ou allemands en majorité hébraïques et témoins de rapports plus distants entre juifs et chrétiens.»

Tant si ens trobem en presència d'una matriu com quan es tracta d'una empremta desvinculada d'un document, resulta pràcticament impossible de fixar amb una certa seguretat la data del segell. Només és possible de datar-lo quan coneixem per altres fonts la personalitat del titular o quan el segell penja encara del document. Entre els segells que tenim al nostre abast hi ha, bé que poques, unes quantes dates segures. Un primer grup inclou una sèrie d'empremtes datades entre el darrer quart del segle XIII i la primera meitat del segle XIV (1279 i 1337) amb grans buits al mig. Un segon conjunt va des dels darrers anys del segle XIV fins l'any 1458. A Navarra, on es conserva un dels conjunts més amplis i homogenis que existeixen, els segells de particulars abasten un període de temps que va des de la segona meitat del segle XIV (1362) fins a l'any 1386. Només uns pocs pertanyen al segle XV, entre 1412 i 1415, és a dir, més ençà de les dates dels segells conservats. Entre els més antics de Navarra i de tot el conjunt peninsular hi ha el segell de l'aljama d'Estella, de 1276. Dates semblants les trobem en altres grups de segells de la resta d'Europa. Pel que fa als alemanys, el més antic correspon a 1257.¹³ A França, el més antic es remunta a principis del segle XIII.¹⁴

Per a Bedos els segells del jueus de França no presenten cap característica particular: «Nous avons donc affaire avec les sceaux des juifs en France à une sigillographie plus française que juive. Or, cette constatation ne doit pas faire conclure à l'assimilation des communautés, mais à leur faculté d'adaptation à l'environnement.» Aquest fenomen també es pot constatar en els segells de la península Ibèrica, on es troben nombrosos paral·lels amb els segells cristians.

El fet que la col·lecció de segells hispanohebraics sigui numèricament poc rellevant o deficitària fa augmentar la nostra alegria cada cop que es produeix una nova troballa, com en el cas d'una matriu localitzada al terme de Tàrrega i que actualment forma part d'una col·lecció particular,¹⁵ el propietari de la qual desitja mantenir-se en l'anonimat.

13. Z. AVNERI, «Les sceaux hébraïques des juifs allemands au Moyen Âge», en *Fourth World Congress of Jewish Studies*, vol. 2, Jerusalem 1968, p. 163-169, 190-191.

14. B. BLUMENKRANZ, «Catalogue des sceaux juifs de France au Moyen Âge», *Archives Juives*, 2 (1965-1966), p. 2-6. Aquest és el primer catàleg de segells de França, que ha estat actualitzat posteriorment per B. BEDOS.

15. Agraïm al Museu de Tàrrega en la persona del seu director, el senyor Jaume Espinagosa, i molt especialment al senyor Oriol Saula, arqueòleg del Museu de Tàrrega, la seva col·laboració, sempre amical i desinteressada, que ens ha permès conèixer l'existència d'aquest interessant segell.

Elements descriptius de la matriu:¹⁶

Ubicació: col·lecció privada.

Titular: Isaac Abismel.

Forma: circular.

Material: bronze.

Dimensions: 20 mm Ø.

Emblema: un quadrúpede amb banyes (mirant cap a l'esquerra).¹⁷

Llegenda: (al voltant de l'emblema) emmarcada per línies. El text s'inicia amb un estel de 6 puntes com és freqüent (núm. 6, 7, 10 i 19, entre d'altres).

Observacions: A la part posterior porta una anella per a penjar-la.

Text hebreu: יצחק אביסמעל י"א

ISAAC ABISMEL, QUE DÉU EL GUARDI

L'eulògia que figura després del nom apareix també al segell de N'Astruc Isaac Rossell (núm. 13). Molt poc freqüent en les inscripcions, aquesta fórmula abreujada, referida només a persones vives, la trobem també en un text funerari¹⁸ aplicada a un pare encara viu que plora la mort del seu fill.

No hem pogut identificar el personatge del nostre segell en els repertoris onomàstics dels jueus de les comarques lleidatanes. És probable que sigui de la mateixa família un Abraham Avizmel documentat l'any 1356 a Cervera.¹⁹

Núm. ordre	Sagarra 1922	IHE 1956	Friedenberg 1987	Ochoa 1992	Friedenberg 1992	Blasco 1990
1 (E)	1811	-	67	-	-	-
2 (E)	1812	-	-	-	-	-
3 (E)	1813	-	-	-	-	-
4 (E)	-	-	-	-	B-3*	-
5 (M)	-	249	51	-	-	-

16. Per a elaborar la fitxa d'aquesta matriu hem seguit les pautes establertes per M. CARMONA DE LOS SANTOS, «Metodología de la descripción de sellos», en *Actas del Primer Coloquio de Sigilografía (Madrid, 2 al 4 de abril de 1987)*, Madrid, 1990, p. 253-265.

17. L'animal que apareix al catàleg de B. BEDOS amb el número 2, 2, 3/14, datat a principis del segle XIV i identificat com un moltó, és el més semblant al del nostre segell.

18. C. COLAFEMMINA, «Tre nuove iscrizioni ebraiche a Venosa», *Vetera Christianorum*, 24 (1987), p. 201-209 (207-209).

19. G. SECALL, «Aportació històrica als jueus lleidatans: Segles XIII-XV», *Ilerda*, 45 (1985), p. 287.

Núm. ordre	Sagarra 1922	IHE 1956	Friedenberg 1987	Ochoa 1992	Friedenberg 1992	Blasco 1990
6 (E)	-	250	57	-	-	-
7 (M)	-	251	52	-	-	-
8 (E)	-	252	50	-	C-6	-
9 (M)	-	253	54	-	-	-
10 (M)	-	254	55	-	C-7	-
11 (M)	-	255	60	-	-	-
12 (E)	-	256	66	-	-	-
13 (E)	-	257	58	-	-	-
14 (M)	-	258	61	-	-	-
15 (M)	-	259	62	-	-	-
16 (M)	-	-	49	-	-	-
17 (M)	-	-	53	-	-	-
18 (E)	-	-	56	-	C-5	-
19 (M)	-	-	59	-	-	-
20 (E)	-	-	-	Estella	-	-
21 (E)	-	-	-	Tudela	-	-
22 (E)	-	-	-	Tudela (Castell)	B-2	-
23 (E)	-	-	-	Sa. Ablitas	-	-
24 (E)	-	-	-	Ez. Ablitas	A-4	-
25 (E)	-	-	-	Judas Levi	A-8	-
26 (E)	-	-	-	Juce Orabuena	-	-
27 (E)	-	-	-	Juce Alborge	A-3	-
28 (E)	-	-	-	Ez. Emendavit	A-6	-
29 (E)	-	-	-	Sam. Amarillo	A-1	-
30 (E)	-	-	-	Bonafós	-	-
31 (E)	-	-	-	Ferrant González	A-5	-
32 (E)	-	-	-	-	A-7**	-
33 (D)	-	-	-	-	B-1	-
34 (M)	-	-	-	-	C-1	-
35 (M)	-	-	-	-	C-2	-
36 (M)	-	-	-	-	C-3	-
37 (M)	-	-	-	-	C-4	-
38 (D)	-	-	-	-	-	Momet Alfavell

M = Matriu

E = Emprementes

D = Ref. documentals

* Publicat per primera vegada en Cantera 1953

** Publicat per primera vegada en Conde 1983

2. Una inscripció hebrea fragmentada procedent de Girona

L'any 1995 fou localitzat un nou fragment d'inscripció hebrea funerària reutilitzat en una casa del carrer Cort Reial de Girona, que dona a la plaça del Correu Vell. Fou posteriorment ingressada al Museu d'Història de la Ciutat de Girona, on restà enregistrada amb el número d'inventari MHCG 03782.²⁰

Es tracta d'un bloc de pedra calcària tallat intencionadament per la part dreta, quan fou reaprofitat, i trencat de forma irregular, posteriorment, per causes desconegudes. La part inferior presenta una superfície poc polida corresponent a la part soterrada de la làpida.

Mesura 40,7 cm d'alçària màxima / 20 cm de mínima, 40,4 cm d'amplària màxima / 13 cm de mínima i 15 cm de gruix. L'altura de les lletres és d'uns 4 cm tot i que en la tercera i la quarta línia són una mica més petites, entre 3 i 3,5 cm. La distància mitjana entre caràcters és d'1 cm. Entre la primera i la segona línia hi ha un espai de 2 cm, 1,5 cm entre la segona i la tercera, i 2 cm entre la tercera i la quarta.

Només es conserva la part central del text de l'epitafi, que ocupa quatre línies gravades sobre una superfície ben polida i amb els caràcters acuradament traçats.

Text hebreu: [ציון] הלו ק [בר]
 [ממרת] ריינה [בת]
 [---] אלפכים הל [כה]
 [לעולמה] אייר קענ

Traducció: Aquesta és la làpida sepulcral
 de la senyora Reina filla/esposa de
 Alfaquim. Se'n va anar al seu darrer
 sojorn el mes d'*iyyar* de l'any [5]173 [= abril-maig de 1413]

Tant la fórmula de capçalera,²¹ molt mutilada, com la forma dels caràcters i l'estructura del text d'aquesta nova làpida presenten unes característiques co-

20. Agraïm al senyor Pere Freixes, director del Museu d'Història de la Ciutat de Girona, i a la senyora Anna Capella, tècnic del Museu, les facilitats que ens van donar per a estudiar aquesta peça. És també el Museu que ens ha proporcionat la fotografia que publiquem, realitzada pel fotògraf Josep Maria Oliveras. Fem extensiu el nostre agraïment a la Sra. Sílvia Planas, directora de l'Institut d'Estudis Nahmànides de Girona.

21. Aquesta fórmula només apareix en dues inscripcions de Girona no datades, una

munes amb d'altres epitafis ja coneguts corresponents als anys inicials del segle XV, com ara la concisió del text i la supressió dels mots *mes* i *any*, considerats superflus. Aquestes característiques ens permeten pensar en un mateix taller, en unes mateixes mans i en uns criteris semblants en l'elaboració dels textos. La troballa, en aquests darrers anys, de diverses inscripcions corresponents a aquest mateix període ens facilita cada cop més la tasca de sistematització i de datació dels epitafis gironins d'aquesta època.

Hem consultat també els repertoris publicats²² per tal d'identificar els personatges presents en la làpida («Reina esposa/filla de ... Alfaquim») però no hem tingut èxit, cosa que no ens sorprèn si tenim en compte les escasses referències al nostre abast.

Quant a la fórmula del trànsit que s'inicia a la tercera línia,²³ hem optat per la ja tradicional «se'n va anar cap al seu darrer sojorn», cosa que ens fa suposar que la paraula inicial de la quarta línia devia estar lleugerament comprimida. La mateixa estructura textual apareix en una inscripció funerària, també de Girona, que porta la data de 1405.²⁴

reaprofitada a Bordils i l'altra a Palau Sacosta, que pels aspectes formals mostren un estret parentiu amb aquesta làpida. Vegeu J. CASANOVAS, «Làpides de Montjuïc, amb inscripcions hebraïques, reutilitzades a la rodalia de Girona», *Calls*, 3 (1988-1989), p. 35-44.

22. G. ESCRIBÀ i M.-P. FRAGO, *Documents dels jueus de Girona, 1124-1595*, Girona, 1992.

23. Al final d'aquesta línia s'observa un traç vertical, part d'una lletra molt malmesa a causa de la fractura de la pedra i de la pèrdua de la capa superficial.

24. J. CASANOVAS, «Dos nuevas inscripciones procedentes de la necrópolis hebrea de Girona», *Anuari de Filologia* (Barcelona), 17 (1994), p. 79-81.



1. Segell procedent de Tàrrega (fotografia de Marta Mèrida)



2. Inscripció funerària hebraica de Girona (fotografia de Josep Maria Oliveras)